

EESTI ÕIGEUSU KOGUDUSTE LIKVIDEERIMINE NIKITA HRUŠTŠOVI AJAL AASTAIL 1954–1964

Andrei SÕTŠOV

Tartu Ülikooli usuteaduskond, Ülikooli 18, 50090 Tartu, Eesti; andrei.sotsov@mail.ee

Aastad 1954–1964 olid Eesti õigeusu piiskopkonnas oluliste muutuste ajaks. N. Hruštšovi võimuleasumine tähendas pööret NSV Liidu sise- ja välispoliitikas, aga samuti kirikute ning koguduste elus. Ametlik, uus religioonipoliitika põhjustas koguduste massilise sulgemise.

N. Hruštšovi ajal teostatud religioonipoliitikas võib eristada leebemat ja karmimat perioodi. Aastail 1954–1959 suhtuti usuasjadesse liberaalsemalt ja rahumeelsemalt. Likvideerimised kujunesid peamiselt varem tegevuse lõpetanud koguduste olukorra vormistamiseks. Sulgemisprotsess kulges valdavalt rahumeelselt.

Aastaid 1960–1964 iseloomustab sihipärane vägivald ja koguduste massiline likvideerimine. Selle kõrgajal, aastail 1962–1964, suleti Eestis 19 õigeusu kogudust ja 5 abikirikut, mis moodustab 74% kümnendi jooksul suletud pühakodadest. Likvideeriti kindla stsenaariumi alusel, kasutades formaalseid ja tegelikkusele mittevastavaid ajendeid ning ettekäandeid.

On uuritud Eesti õigeusu koguduste likvideerimist aastail 1954–1964. Uuritava ajavahemiku võib jagada kaheks perioodiks. Aastad 1954–1959 kujunesid nõukogude võimu poolt hoolikalt kavandatud ja ränkade tulemustega usuvastast rünnakut ettevalmistavaks perioodiks. Tolleaegset leebemat suhtumist koguduste tegevusse on põhjendatud näiteks sellega, et Vene Õigeusu Kiriku Nõukogu (VÕKN) eelistusteks olid kiriku üldise majandusliku seisuga õõnestamine, kloostrite likvideerimine, ateistlik kihutustöö ja nn hääbuvate koguduste (1–3 jumalateenistust aastas) likvideerimine.¹ Siit muutub arusaadavaks, miks ENSV volinik Pavel Kapitonov likvideeris aastail 1957–1960 vaid 3 kogudust ja 2 abikogudust.

Aastail 1960–1964 järgnes ametliku usupoliitika karmistumine ja koguduste massilise sulgemise periood.² Stalinlik riigi ja kiriku suhete mudel heideti kõrvale ning asuti märksa usuvaenulikumale seisukohale.³ Rahuliku koosluse ideed tunnustati väärriiks, heideti kõrvale ja asendati sõjaka ususalimatusega. Uus kirikuvaenulik stiil meenutas 1930. aastaid. Religioonipoliitika järsk muutus tekitas

¹ Чумаченко Т. Государство, православная церковь, верующие. 1941–1961 гг. АИРО-XX, Москва, 1996, 205.

² Samas, 221–222.

³ Conquest, R. (toim). Religion in the USSR. The Bodley Head, London, 1968, 45–46; vrd Conquest, R. Église orthodoxe et État soviétique depuis la mort de Staline. – Istina, 1970, 4, 466.

õigeusu koguduste vaimulikkonnas suurt häämingut. Loetletud ilmingute ellurakendamise tulemusena likvideeriti Eesti õigeusu piiskopkonnas aastail 1962–1964 19 kogudust ja 5 abikogudust.

Artikli eesmärgiks on vastata kolmele küsimusele. Esiteks: millised olid koguduste sulgemise tegelikud ajendid? Ametivõimud kasutasid tavaliselt mitmesuguseid, nn objektiivseid asjaolusid, mis justkui ajendasid kogudusi likvideerima: näiteks kirikulähedaste majade või tänavate ümberehitamine, nõukogude inimeste vajadus elamispinna või vaba aja veetmise ruumide järele, väikeste koguduste liitmine üheks suuremaks jne.

Teiseks artiklis püstitatud küsimuseks on, kas likvideerimise põhjustas koguduste loomulik hääbumine või nõukogude võimu jäik religioonipoliitika. Näiteks üritati sulgemisi näidata enamasti koguduse loomuliku hääbumise, koguduse liikmete arvu vähenemise või koguduse täitevorganite suutmatusest kirikut ülal pidada. Enamik kohapeal vormistatud ja Moskvast kinnitatud likvideerimisaruandeist sisaldab just selliseid põhjendusi.

Kolmandaks: milline oli likvideerimise praktika (ettekäanded, meetodid, stsenaariumid jne)? ENSV volinike aruannete iseloomulikuks jooneks on kuivus ja šabloonne tendentslikkus ning soov esitada koguduste sulgemiskäiku ja -praktikat endale soodsamas valguses. Tavaliseks sai sunnimeetodi kasutamine, et viia kogudus väljapääsmatusse olukorda. Näiteks hinnati 1963. aastal Eesti õigeusu piiskopkonna vara ümber, mille järel tõsteti hüppeliselt kogudustelt sissenõutavat kindlustus- ja hoonete maksu. Seejärel ei jäänud makseraskustesse sattunud kogudustel muud üle, kui oma tegevus nn vabatahtlikult lõpetada.

KOGUDUSTE MASSILIST LIKVIDEERIMIST ETTEVALMISTAV PERIOOD AASTAIL 1954–1959

7. juulil 1954 andis NLKP KK välja määruse “Suurtest puudujääkidest teaduslik-ateistlikus propagandas ja selle parandamise vahenditest”, millega loobuti stalinlikust riigi ning kiriku suhete mudelist ja asuti märksa usuvaenulikumale seisukohale.⁴ Sellest alates muutusid koguduste vägivaldne sulgemine, pühade allikate hävitamine, usku pilkavad fõljetonid ajakirjanduses jne igapäevanähtusteks.⁵ On põhjust arvata, et kohalike täitevkomiteede usuvastane meelsus ja rünnakud religiooni vastu olid tingitud just sellest määrusest.

10. novembril 1954 väljastas NLKP KK uue määruse “Teadus-ateistliku propaganda läbiviimise puudujääkidest elanikkonna seas”, mis mõistis hukka usutunnete pilkamise ja religioonivaenuliku liini.⁶ T. Tšumatšenko selgitab niisugust suunamuutust kahe asjaoluga. Esiteks: võimul olevad stalinistid (näiteks G. Malenkov, N. Bulganin ja V. Molotov) otsustasid kindlaks jääda leebele religioonipoliitikale.

⁴ Samas.

⁵ Чумаченко Т. Государство, православная церковь, верующие, 155.

⁶ Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие. Библиейско-Богословский Институт св. Апостола Андрея, Москва, 1996, 322.

Teiseks: komplitseeritud sise- ja välispoliitika tõttu ei saanud võim kirikutegelaste ning usklike protestide ja välismaise kriitika suhtes ükskõikseks jääda.⁷ Aastaid 1955–1957 võibki seetõttu nimetada kõige leebema religioonipoliitika ajaks.

1957. aasta lõpul hakkas NLKP religioonipoliitikat uuesti karmistama, sest VÕKN-i aruandluses kajastuv usuelu elavnemine tekitas ärevust. Kasvas huvi usuühingute majandus- ja finantstegevuse vastu. Sama aasta märtsis toimunud volinike laiendatud nõupidamisel Moskvast otsustati korraldada koguduste ja vaimulikkonna statistiline revisjon, kus esimest korda puudutati ka vahepeal tegevuse lõpetanud koguduste sulgemise küsimust.⁸ Volinik P. Kapitonovile tehti ülesandeks taotleda selliste koguduste likvideerimine. Nimetatud otsuse ära kirja servale märkis volinik Kullamaa-Silla, Prangli-Maaritsa ja Kastolatsi koguduste nimed.⁹ 1957. aasta detsembris sai Eesti Õigeusu Kiriku Nõukogu (EÕKN) Moskvast täpsed juhtnõõrid likvideerimisprotsessi vormistamiseks.¹⁰ Volinik kirjutas revisjoni kokkuvõttes, et viimastel aastatel on vaikselt hääbunud 11 õigeusu maakogudust.¹¹

Koguduse sulgemine sellel perioodil ei olnud sunniviisilise iseloomuga. Pigem oli tegemist kujunenud olukorra ametliku vormistamisega, sest koguduste tegevus oli soikunud juba 1950. aastate algul. Tuleb nõustuda volinik P. Kapitonovi sõnaga, et likvideerimine kulges arusaamatusteta ja päris rahulikult.¹²

Näiteks Kastolatsi koguduse arvelt mahavõtmise oli päevakorras juba 1950. aastate esimesel poolel. Viimane jumalateenistus peeti kirikus 1951. aastal ja sellele ei tulnud ühtki koguduseliiget.¹³ 1957. aasta märtsis taotles piiskop Joann ametlikku likvideerimist, sest kogudusel puudus juhatus. Sama aasta suvel saatis volinik VÕKN-i esimehele kinnitamiseks likvideerimistaotluse, mida argumenteeris koguduse väiksuse, tegevuse lõppemise ja maksujõuetusega.¹⁴ ENSV MN-i määrusega anti kirik üle kohalikule kolhoosile.¹⁵

1957. aastal taotles piiskop ka Prangli-Maaritsa koguduse arvelt mahavõtmist¹⁶, mis teostus juunis liikmeskonna vähesuse, alalise vaimuliku puudumise ja majandusliku allakäigu põhjendusel.¹⁷ Kirik anti Põlva rajooni haridusosakonna kasutusse.

⁷ Чумаченко Т. Государство, православная церковь, верующие, 161–162.

⁸ Samas, 179–180.

⁹ Karpov Kapitonovile 21.3.1957. Eesti Riigiarhiiv (ERA), f R-1961, n 2s, s 39, l 21.

¹⁰ Belõševi salajane kiri Kapitonovile 2.12.1954. ERA, f R-1961, n 2s, s 39, l 258.

¹¹ Капитонов П. Докладная записка No. 22/с о положении и деятельности православной церкви в Эстонской ССР в период с 1948 по 1957 год, с анализом причин её активизации и корней живущих религиозных пережитков. Государственный архив Российской Федерации (GARF), f R-6991, n 1, s 1528, l 99–100.

¹² Капитонов П. Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за II полугодие 1957 года. Tallinn, 1958, 18. jaan. GARF, f R-6991, n 1, s 1627, l 3.

¹³ Piiskop Joann Kapitonovile 1.4.1957. ERA, f R-1961, n 1, s 73a, l 51.

¹⁴ Kapitonov Karpovile 20.6.1957. ERA, f R-1961, n 1, s 73a, l 49–50.

¹⁵ ENSV MN-i 16. septembri 1957. a määrus (nr 47). ERA, f R-1961, n 1, s 89, l 9.

¹⁶ Piiskop Joann Kapitonovile 1.4.1957. ERA, f R-1961, n 1, s 73a, l 51.

¹⁷ Kapitonov Karpovile 20.6.1957. ERA, f R-1961, n 1, s 73a, l 49–50.

Kullamaa-Silla koguduse ametlik sulgemine jaanuaris 1958 erines teistest likvideerimistest seetõttu, et initsiatiiv tuli koguduse nõukogult ja piiskop Roman Tangilt.¹⁸ Kuid sarnaselt eelmistele oli ka see kogudus väga väike, võlgades ja loobunud kiriku kasutamisest.¹⁹ Kirikutarbed viidi Mihhail Tapi initsiatiivil üle Uue-Virtsu kogudusse.²⁰

16. oktoobril 1958 väljastas NSVL MN määruse “Piiskopkonnavalitsuste ettevõtete ja kloostritulu maksustamisest”, mille üks osa “NSVL-i kloostritest” kohustas VÕKN-i vähendama kiiremas korras õigeusu kloostrite arvu poole võrra.²¹ Määrus nägi ette ka kloostrimaade vähendamise, kloostrasukate arvu piiramise ja palgatööjõu keelustamise.²²

Eestis sai koondatavaks kloostriks Kuremäe abiklooster Tallinnas. Volinik P. Kapitonov esitas ENSV MN-i esimehele kloostri sulgemistaotluse 1959. aasta detsembris.²³ Likvideerimise ettekäändeks võeti hoonete lammutamine ja Lomonossovi ning Anveldi tänava ümberplaneerimine. Taotluse kinnitas sama aasta 21. juulil ENSV MN-i büroo istung.²⁴

Piiskop Joanni korraldusel olid abikloostri õed juba juunis Kuremäele kolinud. Jumalateenistuste pidamine kloostrikirikus lõpetati septembris. Linnavalitsus ladustas usukultusvara 1960. aasta jaanuaris.²⁵ 16. jaanuaril 1960 abiklooster õhiti, kirikuvaremed lammutati ja tehti hiljem maatasa.²⁶ Päev enne õhkimist oli volinik P. Kapitonov saatnud Moskvasse ametliku sulgemistaotluse ja 26. jaanuaril saabus VÕKN-ilt *post factum* kirjalik nõusolek abikloostri likvideerimiseks ning hoonete lammutamiseks.²⁷

Kõige suuremat vastuseisu avaldasid kloostrikirikut külastanud lihtusklid, kes taotlesid abikloostri koguduseks ümberregistreerimist.²⁸ Rohkearvulist palvekirjade laekumist tunnistas oma kirjavahetuses võimudega ka volinik.²⁹ Selline

¹⁸ Piiskop Romani 27. mai 1953. a resolutsioon (nr 263). ERA, f R-1961, n 1, s 56, l 118–119.

¹⁹ Märjamaa rajooni rahandusosakond Kapitonovile 6.3.1953. Asub siseministeeriumi (SM) usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 54) “EAÕK Kullamaa-Silla kogudus”, 3.

²⁰ Piiskop Joann Kapitonovile 18.1.1958. ERA, f R-1961, n 1, s 80, l 34.

²¹ **Чумаченко Т.** Государство, православная церковь, верующие, 185.

²² Samas, 202.

²³ Kapitonov Mürsepale 12.12.1959. ERA, f R-1961, n 1, s 89, l 74.

²⁴ Распоряжение Совета Министров Эст. ССР от 21 июля 1959 г. за 994-к. ERA, f R-1961, n 2s, s 50, l 3.

²⁵ Kapitonov Karpovile 15.1.1960. ERA, f R-1961, n 1, s 95, l 14.

²⁶ **Калjukosk, А.** Tallinna Kuremäe (Pühtitsa) abimunkla. – Usk ja Elu, 1999, 2 (95), 33.

²⁷ **Капитонов П.** Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. Tallinn, 1960, 29. jaan. GARF, f R-6991, n 1, s 1828, l 39; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 95, l 13.

²⁸ Заявление от верующих прихожан храма “Пюхтицкого подворья” 29.11.1959. Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 8) “EAÕK Kuremäe (Pühtitsa) abiklooster”. Lehekülj nummerdamata.

²⁹ **Капитонов П.** Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1959 год. ERA, f R-1961, n 1, s 95, l 14–15.

sündmuste käik tõestab voliniku ja linna täitevkomitee põhirolli Kuremäe abikloostri likvideerimisel.

Nõukogude religioonipoliitika karmistumine perioodi lõpul ilmnes ka koguduste ja palvemajade likvideerimises. Kui varem pidi volinik tegutsema delikaatselt, siis nüüd anti talle vabad käed.³⁰ Esimesena võeti sihikule väiksemad palvemajad, mida oli lihtsam sulgeda, sest nende staatus oli ebakindel ja osa neist ei olnud isegi ametlikult registreeritud.

KOGUDUSTE MASSILISE SULGEMISE PERIOOD AASTAIL 1960–1964

Koguduste sulgemist ette valmistavale perioodile järgnes aastail 1960–1964 massilise likvideerimise aeg. Hoogustuv kommunismi ülesehitamine N. Hruštšovi ajal mõjutas otseselt ka religioonipoliitikat. Sõjajärgsed kiriku ja riigi rahuliku koosluse ideed tembeldati vääraiks ja asendati sõjaka ususallimatusega. Leebet suhtumist religiooni hakati käsitlema stalinistliku igandina, millest tuli üle saada. N. Hruštšovi põhiideoloogide L. Iljitševi ja J. Furtseva juhiste järgi ei tohtinud nõukogude ühiskonnas enam usku olla.³¹

Koguduste massilise likvideerimise esimesteks ilminguteks oli Abruka ja Reo-Tsolgu palvelate ning Mustvee Kolmainu koguduse sulgemine 1960. aastal.

1887. aastal ehitatud Abruka palvemaja muutus 1950. aastate keskel kasutus-
kõlbmatuks ja läks 1956. aastal Kingissepa (Kuressaare) Nikolai koguduse preestri nõusolekul Murdlaine kolhoosi kasutusse.³² Praost Felix Kadariku andmeil ei olnud kogudus remondist huvitatud.³³ Kolhoos lammutas palvemaja 1958. aastal.³⁴

Teiseks samal ajal likvideeritud palvemajaks oli Võrumaal asuv Reo-Tsolgu kabel. Volinik põhjendas sulgemist järgmiste argumentidega:

- 1) likvideerimist taotlevad nii Timmo kohalik hooldajavaimulik Joann Randvere kui ka Eesti piiskop Joann;
- 2) lähim kirik on 10 km kaugusel asuv Timmo kirik;
- 3) jumalateenistusi pole palvemajas juba aastaid peetud ja kohalikud pole tegevuse taastamise soovi avaldanud;
- 4) viimastel aastatel pole J. Randvere ühtki teenistuse pidamise või kohalike õigeusulistele külastamise kutset saanud.³⁵

³⁰ Samas, l 133–134.

³¹ **Пыжиков А. В.** Опыт модернизации советского общества в 1953–1964 годах: общественно-политический аспект. ЗАО Издательский дом “Гамма”, Москва, 1998, 264–266.

³² Kadarik Murdlaine kalurikolhoosi juhatusele 30.3.1956. Asub EAÕK Kuressaare koguduse arhiivi nummerdamata kaustas “Saare-Hiiu praostkonna väljaläinud kirjad (1953–1962)”.

³³ Kadarik Eesti piiskopkonna valitsusele 28.5.1959. ERA, f R-1961, n 2s, s 46, l 3.

³⁴ Kadarik Kapitonovile 18.4.1958. Asub EAÕK Kuressaare koguduse arhiivi nummerdamata kaustas “Saare-Hiiu praostkonna väljaläinud kirjad (1953–1962)”.

³⁵ Kapitonov Karpovile 26.12.1959. ERA, f R-1961, n 1, s 95, l 65.

Esimeseks võimu survele likvideeritud koguduseks oli Mustvee Kolmainu Ainusuuliste kogudus. Ainusu (*единоверие*) moodustasid need vanausulised, kes tunnistasid õigeusu kiriku vaimulikkonda ja sakramente, kuid säilitasid vanad riitused ning kombed. Esimene ja ainus ainusu kirik Eestis ja Liivimaal pühitseti Mustvees 1849. aastal.³⁶ Hiljem tegutses see õigeusu kirikuna. 1950. aastate keskel kahanes koguduse liikmeskond niivõrd, et ei suudetud enam riigimakse tasuda. Seetõttu hakkas Tartu praost Rostislav Lozinski taotlema koguduse muutmist abikoguduseks ja sai selleks nõusoleku 7. märtsil 1955 toimunud EPN-i koosolekul.³⁷ 22. märtsil 1955 liideti kogudus abikogudusena Mustvee Nikolai koguduse juurde.³⁸ Ametlik ümberregistreerimine vormistati 1. jaanuaril 1959.³⁹ Filiaalina ei tegutsenud nimetatud kogudus kaua, kuna oktoobris 1960 likvideeriti see Moskva heakskiidul täielikult.⁴⁰

Oleks vääri arvata, et taoline sündmuste käik jättis koguduseliikmed ükskõikseks. Näiteks ühes dateerimata 42 allkirjaga protestikirjas ENSV ÜN-ile ja VÕKN-i volinikule nõuti kiriku tagastamist. Kogudust tabanud hädade peasüüdlaseks pidasid koguduseliikmed preester Aleksei Dobrjakovi.⁴¹ Vaimulikku siiski süüdistada ei saanud, sest piiskop võis tal lihtsalt keelata sulgemisele määratud kirikus jumalateenistusi pidada. Koguduseliikmete protest jäi loomulikult tähelepanuta.

Likvideerimise ettekäändeks toodud linna vajadus ruumide järele ei vastanud tõele, sest peagi hakkas täitevkomitee kiriku lammutamist taotlema. Seda põhjendati omakorda liigse lähedusega keskkoolile, tänava remontimise vajaduse ja kiriku halva seisukorraga.⁴² Lammutamisplaan siiski ei teostunud ja hoone anti baptistikogudusele.

Ka Suislepa koguduse sulgemislugu näitab, et algatajaks oli kohalik võim. Likvideerimist kaalus piiskop juba 1957. aastal, kuid koguduse nõukogu palus sulgemisega viivitada, toetada kirikuremonti abirahaga ja määrata hooldaja-vaimulikuks Karksi-Nuia preester Viktor Lind. Piiskop ei toetanud siiski kogudust remondirahaga. 1957. aasta juunis määrati ajutiseks hooldajaks preester Vladimir

³⁶ **Пономарьова, Г., Šor, Т.** Eesti vanausulised. Huma, Tartu, 2006, 14.

³⁷ Eesti Piiskopkonna Nõukogu 7. märtsi 1955. a istungi otsus (nr 129). ERA, f R-1961, n 1, s 58, l 22.

³⁸ Eesti Piiskopkonna Nõukogu 1. aprilli 1955. a istungi otsus (nr 3). ERA, f R-1961, n 1, s 58, l 26.

³⁹ **Капитонов П.** Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за I полугодие 1959 года. Tallinn, 1959, 15. jaan. GARF, f R-6991, n 1, s 1732, l 4.

⁴⁰ **Капитонов П.** Отчётно-информационный доклад Уполномоченного по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по Эстонской ССР за 1960 год. Tallinn, 1961, 16. veebr. GARF, f R-6991, n 1, s 1828, l 16.

⁴¹ **Барышева Е.** Заявление Председателю Президиума Совета Эст. ССР тов. Эйхвельд и Уполномоченному по цервам при Совете Министров ЭССР. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 97) "ЕАОК Mustvee Kolmainu kogudus", lehekülj nummerdamata.

⁴² Jõgeva rajooni täitevkomitee Kapitnovile 3.6.1961. ERA, f R-1961, n 2s, s 53, l 15.

(Ülo) Kasekül.⁴³ Kuigi kogudus ilmutas elluärkamise tunnuseid,⁴⁴ asus Viljandi rajooni RSN TK 1961. aastal siiski sulgemise nimel tegutsema. Koguduse hool-dajale iguumen Laatsar Sarvele anti käsk tuua kohale Suislepa ja Tännassilma kogudusevanemad, täitevorganite nimekirjad ja 1960. aasta eest tasutud riigi-maksude kviitungid. 10. aprillil 1961 toimunud kohtumisel vihjas täitevkomitee esimees kogudusevanem Nikolai Alevile, et kogudusel puudub tegutsemiseks õiguslik alus, sest tüüpleping oli sõlmimata ja esines maksuvõlgnevusi. Vanemalt nõuti maksude viivitamatut tasumist ja soovitati kiriku kasutamisest loobuda. Iguumen Laatsar saatis volinikule selle juhtumi kohta protestikirja, mis jäi aga vastusetä.⁴⁵

Kaks kuud hiljem sai volinik P. Kapitonov koguduse juhatuselt 15 allkirjaga teate tagasiastumise ja kirikuhoone kasutamisest loobumise kohta alates 4. juunist 1961.⁴⁶ Likvideerimiseks vajalik koondaruanne koostati 20. juunil 1961. Kiriku sulgemise vajadust põhjendas volinik koguduse väiksuse, tulude vähenemise ja juhatuse soovimatusega kirikut ülal pidada.⁴⁷ 2. oktoobril 1961 otsustas ENSV MN koguduse likvideerida.⁴⁸ VÕKN kinnitas otsuse 10. novembril 1961.⁴⁹

16. märtsil 1961 väljastas NSVL MN määruse “Kontrolli tõhustamisest kultus-alaste seaduste täitmise üle”, mis tõi kaasa mitmeid põhimõttelisi muudatusi. Näiteks piiras VÕKN-i ja Usuasjade Nõukogu usukultusalase seadusandluse juhend koguduste tegevust (näiteks heategevus, noorte- ja hoolekandetöö, kirjanduse trükkimine voliniku loata ning vaimulike ürituste korraldamine) olulisel määral.⁵⁰ Teiseks viidi VÕKN-i sekkumise tulemusena vene õigeusu kirikus läbi koguduste

⁴³ Piiskop Joann Kapitonovile 12.6.1957 (nr 396). Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 115) “EAÕK Suislepa Jekaterina kogudus”, lehekülj nummerdamata.

⁴⁴ **Kaljukosk, A.** Õigeusu kirikutes (= kogudustes) teeninud vaimulikkude nimekiri. Tallinn, 1975, 122. Masinakirjakoopia on Eesti Ajalooarhiivi lugemissaalis.

⁴⁵ Sarv Kapitonovile 14.4.1961. ERA, f R-1961, n 1, s 108, l 10–11.

⁴⁶ Suislepa kiriku juhatuse ja dvatsatka liikmete ühisavaldus. Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 115) “EAÕK Suislepa Jekaterina kogudus”, lehekülj nummerdamata.

⁴⁷ **Капитонов П. Г.** Заключение по вопросу о снятии с учета действующих церквей в Эстонской ССР Суйслепаской “Екатерининской” церкви. Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 115) “EAÕK Suislepa Jekaterina kogudus”, lehekülj nummerdamata; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 104, l 35.

⁴⁸ Совет Министров Эстонской ССР. Протокол решений No. 43. 2 октября 1961 г. По повестке дня п. 4. О снятии с учета действующих церквей Суйслепаской церкви в Вильяндиском районе. Ärakiri asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 115) “EAÕK Suislepa Jekaterina kogudus”, lehekülj nummerdamata; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 104, l 37.

⁴⁹ Выписка из протокола No. 17 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 10 ноября 1961 г. Ärakiri asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 115) “EAÕK Suislepa Jekaterina kogudus”, lehekülj nummerdamata; vrd ERA, f R-196, n 1, s 104, l 40.

⁵⁰ **Чумаченко Т.** Государство, православная церковь, верующие, 222; vrd ENSV MN-i 13. aprilli 1961. a korraldus nr 541-k. ERA, f 1, n 3, s 1423, l 146–148.

reform,⁵¹ mis tühistas vaimuliku õiguse koguduse finants- ja majanduselu juhtimise üle.

Kolmandaks muutus täielikult VÕKN-i roll. Sellest sai kiriku tegevust kontrolliv ja jälgiv organ, mille põhiülesandeks oli ateistliku propaganda edendamine, religiooni mõju kaotamine ja koguduste arvu vähendamine.⁵² 1960. aastal teostati kaadripuhastus VÕKN-i ja ka Moskva patriarhaadi juhtkonnas⁵³ ning novembris 1961 vabastas ENSV MN volinik P. Kapitonovi ametist seoses pensionile minekuga ja nimetas uueks volinikuks Jaan Kanteri.⁵⁴

Neljandaks: 1961. aastal alustati VÕKN-i ettekirjutusel üleliidulist õigeusu kiriku vara- ja ametiloendust.⁵⁵ Autori arvates oli selle üheks eesmärgiks kasutada saadud teavet nõrgemate koguduste tuvastamiseks, likvideerimiseks ja vara võõrandamiseks. Seda kinnitab volinik J. Kanteri salajane ettekanne loenduse tulemustest EKP sekretärile Leonid Lentsmanile, mis ilmutab rahulolematust eelkäija leebusega (aastail 1950–1961 suleti ainult 24 kogudust) ja kavatsust edaspidi paremaid tulemusi saavutada.⁵⁶

1961. aastal esitas J. Kanter Moskvasse likvideerimiseks määratud 14 koguduse nimed. Nimekirja kuulusid peamiselt Lääne-Eesti kogudused (Sindi, Pootsi-Kõpu, Tahkuranna, Tõhela-Murro, Tori, Kastna, Kihnu, Reomäe, Levala, Lümada, Metsküla, Pärsamaa), kus võrgustik tundus volinikule kõige tihedam. Ainult 2 kogudust asusid mujal (Kolga-Jaani ja Saduküla).⁵⁷ Likvideerimise põhjuseks toodi sageli koguduste kiratsemine. Kuid autori arvates olid sulgemisele määratud kogudustest päris mitmed (näiteks Kihnu ja Tahkuranna) jõukad ja elujõulised.

Aastail 1962–1963 suletud koguduste ja abikirikute juures torkab silma, et J. Kanter väitis tihti, nagu oleksid need ise oma tegevuse lõpetanud. See argument on näiteks Haapsalu kalmistikiriku, Haanja-Plaani koguduse,⁵⁸ Mäemõisa ja Kaika koguduste sulgemistaotlustes.⁵⁹ Et tegemist oli šabloonse valega, tõendavad vaimulike kirjad. Näiteks Tori koguduse sulgemist põhjendati samal moel,⁶⁰ kuid praost Joann Ümariku andmeil olid tegelikeks põhjusteks alalise preestri

⁵¹ Деяния Архиерейского Собора Русской Православной Церкви. – Журнал Московской Патриархии, 1961, 8, 11; vrd Documents le Synode Épiscopal du 18 juillet 1961. – Istina, 1965–1966, 4, 363–364.

⁵² Чумаченко Т. Государство, православная церковь, верующие, 221.

⁵³ Beeson, T. Prudence et courage. La situation religieuse en Russie et en Europe de l'Est. Éditions du Seuil, Paris, 1975, 60.

⁵⁴ ENSV MN-i määruste ja korralduste kogu, 1961, 43 (90), 1090.

⁵⁵ ENSV usuliitude, palvemajade ja kirikuvara loendus seisuga 1. jaan 1962. ERA, f R-1961, n 2, s 413, l 1–20; vrd ERA, f R-1961, n 2s, s 52, l 133–136.

⁵⁶ Kanter Lentsmanile 13.12.1961. ERA, f R-1961, n 2s, s 52, l 67–69.

⁵⁷ Капитонов П. Отчет о состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР за 1961 год. Tallinn, 1962, 23. veebr. GARF, f R-6991, n 1, s 2124, l 78.

⁵⁸ Выписка из протокола заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 1 февраля 1962 г. ERA, f R-1961, n 1, s 112, l 8–9.

⁵⁹ Samas, l 13.

⁶⁰ Выписка из протокола заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 10 мая 1962 г. ERA, f R-1961, n 1, s 112, l 40–41.

puudumine ja rahalised raskused (ei suudetud pühakoda ülal pidada ning makse tasuda, sest võim võõrandas koguduste maad ja abihooned).⁶¹

1962. aastal likvideeriti Eesti piiskopkonnas 10 kogudust (Haanja-Plaani, Kaika, Mäemõisa, Tori, Sindi, Elva, Tännassilma, Tartu Aleksandri, Lihula, Tallinna Siimeoni) ja 4 abikogudust (Haapsalu Aleksandri, Tartu Pühavaimu, Võru ning Lohusuu kalmistukirikud). Järgnevalt on antud ülevaade Elva, Sindi ja Tallinna Siimeoni koguduste sulgemisest, et heita valgust võimu survevahendeile ning koguduseliikmete vastuaktsioonidele.

Elva koguduse likvideerimist taotles J. Kanter ja see vormistati ENSV MN-i 21. aprilli 1962. aasta määruse ja VÕKN-i 16. mai 1962. aasta otsusega. Sulgemise põhjusena märgiti koguduse liitmist Nõo kogudusega.⁶² Seejärel teavitati otsustest Tallinna piiskoppi Aleksiust, kes omakorda teavitas koguduse hooldajat ülempreester J. Ümarikku. Preestrit kohustati jumalateenistused lõpetama ja korraldama likvideerimise praktiline pool.

Elva koguduse juhatus saatis 25. juunil 1962 J. Kanterile kirja, milles väljendas hämmingut jumalateenistuste pidamise keelu üle: “Olime varem arvamusel, et volinik peaks informeerima kõigist meie kogudust puudutavatest muudatustest eelkõige koguduse täidesaatvat organit. /.../ Voliniku üks ülesannetest on vajalike meetmete tarvitusele võtmine, et Nõukogude Liidu kodanikele ei seataks takistusi südametunnistuse vabadusele, mis on kirjas Nõukogude konstitutsioonis. Teie olete vahetalitaja riigi ja usuühingute vahel ning jälgite, et kogudused õigesti ja õigeaegselt täidaks Nõukogude seadusi. /.../ Tungivalt palume teavitada meid Jumalateenistuse keelamise põhjusest ja mitte takistama neid edaspidi pidamast.” J. Kanter ei vastanud kirjalikult, vaid võttis telefoni teel ühendust Elva rajooni täitevkomitee aseesimehega, keda kohustas edastama koguduse juhatusele infot koguduse likvideerimise ja arvelt mahavõtmise kohta.⁶³

Sindi koguduse tegevuse lõpetamine põhjustas ajavahemikul jaanuarist aprillini 1962 tõelise protestilaine. Vahetult enne sulgemist pöördusid koguduse kahekümnenendi esimees ja liikmed VÕKN-i esimehe Vassili Kurojedovi ning volinik J. Kanteri poole 5 palvekirjaga. Protestikirjadest selgub, et voliniku teooria koguduse pankrotist ja iselikvideerumisest oli väljamõeldis. Koguduse aineoline olukord ei olnud sugugi lootusetu, sest 1961. aasta sügisel hooldajaks määratud preester Konstantin Kaus suutis koguduse rahalistest raskustest välja viia⁶⁴ ja eelnevate aastate riigimaksud olid hoolikalt tasutud. Kirikus käijate arv oli küllaltki suur:

⁶¹ **Ümarik, J.** Elutee, II. Tallinn, 1983, 265. Masinakirjakoopia asub EAÕK Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis.

⁶² Выписка из протокола заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 16 мая 1962 г. ERA, f R-1961, n 1, s 112, l 37–39.

⁶³ **Ümarik, J.** Elutee, 265.

⁶⁴ Sindi koguduse kirikuvanema ja dvatsatka 23. jaanuari 1962. a avaldus vene õigeusu kiriku küsimustes NSVL MN-i juures tegutsevale ENSV volinikule J. Kanterile. Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivis leiduvas toimikus (nr 56) “EAÕK Sindi Jumalailmumise kogudus”, 121.

näiteks osales 10. jaanuaril 1962 Issanda ristimispüha vigiilial üle 200 kirikulise. Koguduse juhatus otsustas taotleda alalist preestrit ja sõitis selle sooviga piiskop Aleksiusse juurde Tallinna. Kuid piiskop toetas J. Kanterit ja teatas, et preestri määramine pole enam võimalik, sest koguduse likvideerimine juba käib.⁶⁵ Piiskopi ja praosti korraldustega lõpetati veebruaris 1962 koguduse jumalateenistuste pidamine ja kiriku võtmed koos hinnalisemate armulauariistadega toimetati Pärnusse. Koguduseliikmete kirjalik taotlus pühitseda kirikus sama aasta ülestõusmispüha jäi vastusetu.⁶⁶ Kogudus võeti arvelt maha VÕKN-i koosolekul 16. mail 1962.⁶⁷

Tallinna Siimeoni koguduse ja 1752. aastal ehitatud kiriku sunniviisiliseks sulgemiseks pidid volinik J. Kanter ning Tallinna täitevkomitee kasutama koguduseliikmete rahustamiseks ja nn ässitajate kahjutuks tegemiseks suuremat osavust ning kavalust. ENSV MN esitas Moskvasse kirjaliku ettepaneku koguduse sulgemiseks juba 21. augustil 1962.⁶⁸ Novembris 1962 korraldati Tallinna täitevkomitee ettekirjutusel koguduse kahekümneni koosolek, mille päevakorda lisati Tallinna Aleksandri peakirikuga ühinemise küsimus. Koosolekul osalesid Tallinna täitevkomitee sekretäri asetäitja L. Hammer ja koguduse hooldajavaimulik preester Vitali Täht (ühtlasi Eesti piiskopkonna nõukogu liige), kes mõlemad püüdsid mõjutada kahekümnenit ühinemisega nõustuma. Koosolek aga nurjus, sest kohale tulid ka protestivad koguduseliikmed. Kahekümnenit omakorda kummutas süüdistused koguduse täitevorganite passiivsusest ja finantsraskustest. Kui preester V. Täht üritas täitevkomitee esindajat toetada, väljus koosolek kontrolli alt ja puhkes skandaal.⁶⁹ VÕKN-i istungil Moskvas 20. detsembril 1962 kiideti koguduse likvideerimine heaks.⁷⁰

Edaspidi kasutas Tallinna täitevkomitee üksikisikute veenmise taktikat. Jaanuaris 1963 kutsus L. Hammer enda juurde kahekümneni esindajad S. Dehtjarevi ja K. Kritšmani ning nõudis neilt protokolli vormistamist, kus oleks märgitud, et kahekümnenit on äärmisel juhul nõus koguduse ühendamiseks.⁷¹ Koguduseliikmete

⁶⁵ Прошение Правления Православного прихода гор. Синди от 7.II.62 г. Председателю Совета по делам Русской Православной Церкви при Совете Министров СССР тов. Куроедову. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 56) “EAÕK Sindi Jumalailmumise kogudus”, 112–114.

⁶⁶ Samas, 107.

⁶⁷ Выписка из протокола No. 11 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 6 мая 1962 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 56) “EAÕK Sindi Jumalailmumise kogudus”, 128.

⁶⁸ ENSV MN Kurojedovile 21.8.1962 (nr 362/575). ERA, f R-1961, n 1, s 122, 14.

⁶⁹ Malahhov Kanterile ja Kapitonovile 20.11.1962. ERA, f R-1961, n 1, s 126, 19–15.

⁷⁰ Выписка из протокола No. 25 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 20 декабря 1962 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 9) “EAÕK Tallinna Siimeoni kogudus”, 145; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 126, 156.

⁷¹ Протокол совещания 20-ки и правления Симеоновской церкви с представителем горисполкома г. Таллина по вопросу об объединении церкви с собором, 18.XI.62 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 9) “EAÕK Tallinna Siimeoni kogudus”, 139.

võitlus kulmineerus 1963. aasta jaanuaris. 30. jaanuaril 1963 laekus ENSV MN-ile protestikiri, milles Fjodor Malahhov, Maria Dalmatova ja Valeria Lindes juhtisid tähelepanu sulgemise ebaseaduslikkusele.⁷² Sama kolmik kohtus ka piiskop Aleksiussega, kes lubas omalt poolt, et kirikut ei muudeta võimlaks, sest see solvab usutundeid. Lisaks lubas piiskop Moskvast koguduse eest kosta.⁷³

3.–6. veebruarini 1963 sõitis koguduse neljaliikmeline esindus (F. Malahhov, M. Dalmatova, N. Babitšev ja V. Lindes) Moskvasse kirikuvalitsusse. Vastu võeti vaid N. Babitšev ja M. Dalmatova, kellele selgitati pikalt linnavalitsuse õigust kogudus likvideerida. Taotlust lükata sulgemine aasta võrra edasi ei rahuldatud.⁷⁴ Samuti jäi tähelepanuta 432 allkirjaga protestikiri.⁷⁵

Jaanuaris 1963 lõpetati Tallinna Siimeoni koguduses jumalateenistuste pidamine. Veebruaris vabastas piiskop ülempreester V. Tähe.⁷⁶ Kiriku sulgemine ja kirikutarvete väljaviimine toimus 9.–11. veebruarini 1963.⁷⁷ Sama aasta suvel ehitati hoone ümber noorte spordikooliks. Linna üldplaneeringu kohaselt kavatseti kirik lammutada.⁷⁸

Ka veel pärast koguduse sulgemist valmistas J. Kanterile peavalu F. Malahhov, kes käis koguduseliikmete protesti- ja kaebekirjadega Moskvast ning ka Vilniuses piiskop Roman (Tangi) juures. Ühes kirjutas V. Kurojedovile kandis volinik ette: “Malahhov jätkab endiviisi oma häire- ja demagoogitööga, esitades end /.../ ainsa tõevõitlejana usu eest. Praegu ta viibib Vilniuses nähtavasti oma raugast nina-mehe ülempiiskopi Romani juures, kust ta kavandab taas minna Moskvasse.”⁷⁹

Õigeusu kirikuid suleti ka ENSV teistes linnades. Tartu Jüri kogudusega liitmise ettekäändel suleti 1962. aasta juulis Tartu Aleksandri kirik.⁸⁰ Tartu täitevkomitee kavandas võõrandamist mitu aastat. Ka Tartus kasutati koguduse juhtkonna veenmise taktikat.⁸¹ Kui selgitustöö vilja ei kandnud, suleti kirik 1. juulil 1962 sunniviisiliselt. Koguduse hävitamisest kirjutas viimane eesnik J. Ümarik järgmist: “Vaatomata sellele, et me usinasti ja õigeaegselt oma kohuseid riigi ja keskvalitsuse vastu täitsime, olime ikka neil pinnuks silmas. /.../ Ministritenõukogu asjadevalitsuse esindaja käis kohal seletamas, soovitamas ja nõudmas kahe kogu-

⁷² Malahhov, Dalmatova ja Lindes ENSV MN-ile 30.1.1963. ERA, f R-1961, n 1, s 126, l 7–8.

⁷³ Samas, 61.

⁷⁴ Kanter Kurojedovile 1.6.1963. ERA, f R-1961, n 1, s 126, l 27; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 126, l 64.

⁷⁵ ERA, f R-1961, n 1, s 126, l 36–40.

⁷⁶ ERA, f R-1961, n 1, s 123, l 11.

⁷⁷ ERA, f R-1961, n 1, s 126, l 5.

⁷⁸ Tallinna täitevkomitee esimehe asetäitja 3. augusti 1962. a seletuskiri nr 176/6 NSVL MN-i juures asuva VÕKN-i volinikule sm J. Kanterile. Dokument asub SM-i usuasjade osakonna arhiivis leiduva toimikus (nr 9) “EAÕK Tallinna Siimeoni kogudus”, 121.

⁷⁹ Kanter Kurojedovile 15.5.1963. ERA, f R-1961, n 1, s 122, l 47.

⁸⁰ Письмо Исполнительного Комитета СДТ гор. Тарту от 27.XI 1961 г. No. 3949 Председателю Совета Министров Эстонской ССР тов. В. Клаусону. ERA, f R-1961, n 1, s 112, l 49.

⁸¹ **Lott, J.** Õiend Tartus Sõbra t asuva Vene Õigeusu Aleksander Nevski usuühingu usuühingute nimekirjast kustutamise ja sulgemise kohta. Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 82) “EAÕK Tartu Aleksander-Nevski”, 119.

duse ühinemist. /.../ Mitmel korral kutsus täitevkomitee esimehe asetäitja Johannes Lott koguduste vaimulikud linnavalitsusse, kus püüti neile selgeks teha koguduste koondamine ühte kirikusse vaba kokkuleppe alusel ning teise kiriku vabastamine. Kogudused, olles küsimust igakülgsest kaalunud, olid lõpuks küll nõus võtma vastu teise koguduse liikmeid oma kirikusse, kuid mitte mingil juhul ei tahtnud üle minna ise või maha jätta oma senine jumalakoda.”⁸²

25. juulil 1962 kustutas volinik koguduse tegutsevate koguduste nimekirjast ja augustis anti hoone linna täitevkomitee korraldusel üle TRÜ raamatukogule, hiljem aga ENSV MN-i büroo otsusega baptistide, adventistide ja metodistide ühiskasutuseks.⁸³

25. juulil 1962 likvideeris VÕKN Tartu Jumalasünnitaja Uinumise peakiriku Püha Vaimu kalmistukabeli.⁸⁴ Otsust põhjendas volinik kehtiva usukultuse seadusega, mille järgi ei saanud kogudusel olla rohkem kui üks pühakoda. Tartu täitevkomitee ettekirjutusel otsustas koguduse juhatus 12. augustil 1962 viia kirikuvara ja mälestustahvlid peakirikusse ning anda võtmed üle linna täitevkomiteele.⁸⁵

Lihula kogudus likvideeriti VÕKN-i otsusega 25. juulil 1962, põhjenduseks taas tegevuse lõppemine.⁸⁶ Samal aasta augustis viidi kirikutarbed Lelle kogudusse ja pühakoda ehitati ümber sovhoosi laohooneks.⁸⁷ Tännassilma kogudus likvideeriti Viljandi rajooni RSN TK pealekäimisel 1962. aasta juulis.⁸⁸ Kummagi koguduse likvideerimise kohta pole protestide või vastuseisu andmeid säilinud.

Kuidas kohalikud võimuorganid suletud ja tühjendatud pühakodasid kasutasid? Enamik maakirikuid läks sovhoosidele ja kolhoosidele. Näiteks Mäemõisa kirikust tegi Tuleviku kolhoos viljalao.⁸⁹ Tännassilma pühakoda ehitati ümber Esimese Mai kolhoosi tuletõrjedepooks. Tori kirik sisustati ümber sovhoosi võim-

⁸² Ümarik, J. Elutee, 395–396. Masinakirjakoopia asub EAÕK Pärnu Issandamuutmise koguduse arhiivis.

⁸³ Tartu kirik vahetas oma kasutajaid. – Eesti Päevaleht, 1962, 18. jaan; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 122, l 104.

⁸⁴ Выписка из протокола No. 15 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 25 июля 1962 г. ERA, f R-1961, n 1, s 112, l 51.

⁸⁵ Протокольная книга (1945–1974) Тартуский Успенский Собор. Tartu, 1974, 45. Käsikiri asub Tartu Jumalasünnitaja Uinumise peakiriku koguduse arhiivis.

⁸⁶ Tännassilma Arseniuse kiriku dvatsatka ja revisjonikomisjoni liikmete 10. oktoobri 1961. a avaldus NSVL MN-i juures asuva vene õigeusu kiriku asjade volinikule Eesti NSV-s sm P. Kapitonovile. Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 118) “EAÕK Tännassilma Püha Arseniuse kogudus”, 43.

⁸⁷ Viljandi rajooni TSN TK 18. augusti 1962. a istungi protokoll (nr 16). Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 36) “EAÕK Lihula Aleksander-Nevski”, 16; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 113, l 67.

⁸⁸ Viljandi rajooni täitevkomitee rahandusosakond Kanterile 30.3.1962 (nr 5-32). ERA, f R-1961, n 1, s 113, l 9; vrd Выписка из протокола No. 14 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 3 июля 1962 г. Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 118) “EAÕK Tännassilma Püha Arseniuse kogudus”, 70.

⁸⁹ Melder Kanterile 30.12.1961. Asub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 37) “EAÕK Mäemõisa Nikolai kirik”, 52; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 113, l 71.

laks.⁹⁰ Sindi kirik ehitati kooliinternaadiks ja Elva kirik jagati elamispindadeks.⁹¹ Kalmistukirikud muudeti surnuaia valvurimajakesteks või hooldajate eluruumideks (Haapsalu Aleksandri ja Tartu Pühavaimu kirik). Osa kalmistukabeleist, näiteks 22. septembril 1962 likvideeritud Võru ja Lohusuu tsässovnad, jäid tühjalt seisma.⁹²

Koguduste likvideerimise praktika oli selline, et sulgemisest teavitati esimesena piiskoppi, seejärel koguduse vaimulikku ja kõige viimasena koguduseliikmeid. Piiskop pidi lõpetama jumalateenistuste pidamise, leidma vaimulikule uue koguduse ja viima üle kirikutarbed. Vaimuliku rolliks oli teavitada koguduseliikmeid ja korraldada koosolek. Koguduseliikmed pidid jääma passiivseiks pealtvaatajaiks ja võtma otsuse teadmiseks. Kui nad avaldasid kirjalikku või suulist protesti, pidi täitevkomitee neile selgitama, et sulgemine on fakt ja ei kuulu vaidlustamisele.

1963. aastal võttis volinik korraks justkui hoo maha ja korraldas vaid ühe aktsiooni – Juuru apostliku õigeusu koguduse likvideerimise.⁹³ Kiriku kõrvalhooned võõrandati juba 1959. aasta oktoobris, sest neid ei kasutatud ega hooldatud,⁹⁴ liikmeskond oli vähenenud ja tüüpleping seadusjõu kaotanud.⁹⁵ Kogudus likvideeriti VÕKN-i otsusega ametlikult 15. novembril.⁹⁶

Kuid juba 1964. aastal käivitus sulgemine uue jõuga ja piiskopkond kaotas 8 kogudust ning 1 palvela.⁹⁷ Ajutist pausi võib seletada mitmeti. Esiteks: volinik J. Kanteri töögraafik oli tihe, sest tal tuli ühe aasta jooksul tegelda ka väliskiriku 9 delegatsiooni võõrustamisega.⁹⁸ Teiseks: volinik keskendus peamiselt maksupoliitikale – tegeles kirikuhoonete ümberhindamise ja maksude sissenõudmisega (näiteks tõstis hüppeliselt hoonete ning kindlustusmaksu).⁹⁹ Ümberhindamine seadis küsimärgi alla paljude koguduste tuleviku, sest ligi poolte maksukoormus tõusis 5–10 korda, nii et mõnel puhul ületas uus maks koguduse terve aasta tulu.

⁹⁰ ERA, f R-1961, n 1, s 113, l 73.

⁹¹ ERA, f R-1961, n 1, s 122, l 104–105; vrd ERA, f R-1961, n 2s, s 55, l 11–13.

⁹² Выписка из протокола No. 20 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 22 сентября 1962 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 134) “EAÕK Lohusuu kogudus”, lehekülg nummerdamata.

⁹³ **Кантер Я.** О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет за 1963 год. Tallinn, 1964, 17. jaan. ERA, f R-1961, n 2s, s 56, l 2.

⁹⁴ Paulkin Kapitonovile 8.9.1959. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 12) “EAÕK Juuru Vassili kogudus”, 89.

⁹⁵ Kaukver Kanterile 7.8.1963 (124i/35). Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 12) “EAÕK Juuru Vassili kogudus”, 11.

⁹⁶ Выписка из протокола No. 11 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 15 ноября 1963 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 12) “EAÕK Juuru Vassili kogudus”, 8.

⁹⁷ **Вейдерпас А.** Сведения о фактически действующих религиозных объединениях и служителях культа на 1.1.1965 г. по Эстонской ССР. ERA, f R-1989, n 2, s 36, l 28.

⁹⁸ ERA, f R-1961, n 1, s 114, l 22.

⁹⁹ **Кантер Я.** О состоянии религиозных православных обществ в Эстонской ССР. Отчет за 1963 год. Tallinn, 1964, 17. jaan. ERA, f R-1961, n 2s, s 56, l 6.

Reaktsioonina uuele maksupoliitikale laekus J. Kanterile 10. jaanuariks 1964 50 kaebe- ja protestikirja.¹⁰⁰ Piiskop Aleksius üritas maakogudusi kaitsta ja saatis omalt poolt 3 protestikirja palvega uut määrust pehmendada, sest see võis põhjustada ebameeldivat vastukaja läänest.¹⁰¹ Kuid Usuasjade Nõukogu, VÕKN-i volinikud, ENSV Rahandusministeerium ja Riikliku Kindlustuse Valitsus kiitsid uue maksustamise heaks.¹⁰²

Seega jäi koguduste täitevorganitele kaks võimalust: kas leppida uue olukorraga ja alustada vajalike summade kogumist või loobuda kirikuhoone kasutamisest. Olude sunnil valisid paljud teise tee. Piirissaare, Surju ja Kilingi-Nõmme koguduste sulgemise lood 1964. aastal on heaks tõenduseks, et põhjuseks oli just maksukoormuse tõstmine.

Piirissaare pühakoja kindlustusmaks kasvas 1963. aastal viiekordselt – 13 rublalt 54 rublale.¹⁰³ Selline koormus käis 12-liikmelisele kogudusele ilmselgelt üle jõu. Piirissaare koguduse 4-liikmeline juhatus eesotsas Jegor Rõbakoviga tunnistas volinikule 2. jaanuaril 1964 saadetud kirjas suutmatust riigimaksudega toime tulla.¹⁰⁴ J. Kanteri esitatud likvideerimistaotlus rahuldati VÕKN-i koosolekul 1. aprillil 1964.¹⁰⁵ 19. mail 1964 andis koguduse juhatus rajooni RSN TK esimehe asetäitjale üle kiriku võtmed ja preester Julius Niinemets viis tähtsamad kirikuesemed Rāpinasse. Koguduseliikmete hüvastijätt pühakojaga oli preester J. Niinemetsa sõnul raske ja valus: “Koguduse juhatuse liikmed langesid põlvili, kummardasid kirikust lahkumisel maani ja laulsid “Andesta meile Issand!”.”¹⁰⁶

Surju kogudus kaalus sulgemist seoses maksude tõstmisega juba 1963. aasta detsembris. Koguduse juhatus teatas 22. detsembril 1963 piiskopile, et kindlustusmaks oli tõusnud 7 rublalt 40 rublani. Kirikuvanem A. Kollo ennustas koguduse lähitulevikku: “Surju väike kogudus ei suuda neist maksuraskustest mitte üle saada ja tuleb sulgeda palvemaja ukсед. Maksumäär koos hoonete ja maaarendisega tõuseb ligi 100 rublani aastas.”¹⁰⁷ 23. veebruaril 1964 esitas koguduse kahekümnend Pärnu rajooni RSN TK-le kiriku sulgemise avalduse.¹⁰⁸ Kogudus

¹⁰⁰ Kanter Kurojedovile ja Lentsmanile 10.1.1964. ERA, R-1961, n 1, s 135, l 6.

¹⁰¹ ERA, f R-1961, n 1, s 122, l 132–135; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 135, l 23.

¹⁰² ERA, f R-1961, n 1, s 135, l 22.

¹⁰³ Rõbakov Kanterile 2.1.1964. ERA, f R-1961, n 1, s 135, l 32.

¹⁰⁴ Суворова И. Отношения между православной церковью Латвии и государством в 50–60-е годы XX столетия. – Rmt: Православие в Латвии, 1. Исторические очерки. Тоим А. V. Gavrilin. Балто-славянское общество культурного развития и сотрудничества, Rīia, 1993, 82.

¹⁰⁵ Выписка из протокола No. 6 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 1 апреля 1964 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 99) “EAÕK Piirissaare Kristuse Sünni kogudus”, 62; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 129, l 82–83.

¹⁰⁶ Üleandmise-vastuvõtu akt 19.5.1964. ERA, f R-1961, n 2s, s 56, l 121.

¹⁰⁷ Kollo piiskop Aleksiusesele 22.12.1963. ERA, f R-1961, n 1, s 135, l 73.

¹⁰⁸ ENSV Riikliku Kindlustuse Valitsus Kanterile 6.2.1964. ERA, f R-1961, n 1, s 135, l 32; vrd Pärnu TSN TK 11. märtsi 1964. a otsus (nr 55) “Surju õigeusu koguduse avalduse läbi vaatamine”. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 57) “EAÕK Surju Jumalaema Sünni kiriku kogudus”, 75.

kustutati tegutsevate koguduste hulgast VÕKN-i koosolekul 15. aprillil 1964.¹⁰⁹ Samal kuul sisustati kirik kooliõpetajate korterelamuks.¹¹⁰

Kilingi-Nõmme kogudus likvideeriti samuti 15. aprillil 1964 seoses linna vajadusega ehitada kirik ümber kinosaaliks.¹¹¹ Koguduseliikmed kirjutasid 1963. aasta detsembris piiskop Aleksiuusele ja palusid toetust.¹¹² Kuid keegi ei aidanud maksukoormuse all murduvat kogudust ja 1. märtsil 1964 loobuti pühakojade kasutamise eest.¹¹³

Maksujõuetuse tõttu likvideeriti 1964. aastal veel 5 pühakoda ja 1 palvemaja. 4. märtsil kiitis VÕKN heaks Võru kogudusele kuuluva Pulti palvela likvideerimise,¹¹⁴ 15. aprillil Võru rajoonis asuva Timmo-Tsolgu koguduse sulgemise,¹¹⁵ 10. juunil Võnnu-Kärsta ja Penuja koguduste¹¹⁶ ning 11. juunil Põlva-Kähri ja Rannu koguduste sulgemise.¹¹⁷ Näiteks Penuja kiriku maksumäär kasvas peaaegu viiekordseks.¹¹⁸ Mõni kogudus, näiteks Põlva-Kähri, Võnnu-Kärsta ja Rannu, üritasid maksude tõstmist vaidlustada ja saatsid riikliku kindlustuse valitsusse palvekirju, kuid need jäeti rahuldamata.¹¹⁹

¹⁰⁹ Выписка из протокола No. 7 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 15 апреля 1964 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 57) “EAÕK Surju Jumalaema Sünni kiriku kogudus”, 83; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 129, l 119a–119b.

¹¹⁰ Samas, l 120.

¹¹¹ Выписка из протокола No. 7 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 15 апреля 1964 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 49) “EAÕK Kilingi-Nõmme Nikolai kogudus”. Toimik nr 49, 98; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 129, l 119c.

¹¹² Kilingi-Nõmme koguduse juhatus piiskop Aleksiuusele 23.12.1963. ERA, f R-1961, n 1, s 135, l 77.

¹¹³ Kilingi-Nõmme õigeusu koguduse dvatsatka koosoleku 1. märtsi 1964. a protokoll. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 49) “EAÕK Kilingi-Nõmme Nikolai kogudus”. Toimik nr 49, 83a.

¹¹⁴ Выписка из протокола No. 3 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 4 марта 1964 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 134) “EAÕK Lohusuu kogudus”, lehekülg nummerdamata; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 129, l 53.

¹¹⁵ Выписка из протокола No. 7 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 15 апреля 1964 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 132) “EAÕK Timmo Issanda Taevaminemise Tsolgu kogudus”, 64; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 129, l 119d.

¹¹⁶ Выписка из протокола No. 8 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 10 июня 1964 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 113) “EAÕK Penuja kogudus”, 73; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 129, l 132–133.

¹¹⁷ Выписка из протокола No. 9 заседания Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР 11 июля 1964 г. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 124) “EAÕK Kähri Peangel Miikaeli kogudus”, lehekülg nummerdamata; vrd ERA, f R-1961, n 1, s 129, l 135–137.

¹¹⁸ Penuja õigeusu koguduse juhatuse ja revisjonikomisjoni ning dvatsatka 1. märtsi 1964. a ühisprotokoll. Аsub SM-i usuasjade osakonna arhiivi toimikus (nr 113) “EAÕK Penuja kogudus”, 63.

¹¹⁹ Rannu koguduse juhatus piiskop Aleksiuusele 27.12.1963. ERA, f R-1961, n 1, s 135, l 83.

KOKKUVÕTE

Kokkuvõtlikult võib öelda, et aastail 1954–1959 valitses Nõukogude Liidu religioonipoliitikas liberaalne ja rahumeelne suhtumine. Erandi moodustas 1954. aasta kolmekuuline rünnakuperiood. Koguduste sulgemisest oli tollal huvitatud pigem piiskop. Likvideerimised kujutasid endast peamiselt juba varem tegevuse lõpetanud koguduste olukorra ametlikku vormistamist. Sulgemised kulgesid valdavalt rahumeelselt. Volinik tegeles rohkem koguduste ja palvelate taasavamisega (Tiirimetsa, Mõnnuste, Malvaste).

Aastaid 1960–1964 iseloomustas ametivõimude sihipärane vägivald ja koguduste massiline sulgemine. Tegemist oli keeruka, mitmetahulise, üldisest karmist religioonipoliitikast põhjustatud protsessiga. Likvideerimise kõrgajal, aastail 1962–1964, suleti Eestis 19 õigeusu kogudust ja 5 abikirikut, mis moodustab 74% kümnendi jooksul suletud pühakodadest. Likvideeriti kindla ja läbimõeldud stsenaariumi alusel. Kasutatud ettekäänded olid formaalsed ja tegelikkusega vastuolus. Koguduseliikmed astusid sulgemise vastu akiivselt välja, kuid kahjuks tulemusteta. Võimuesindajad ei võtnud proteste kuulda ja saavutasid alati oma tahtmise.

TÄNUAVALDUS

Uurimus on valminud Eesti Teadusfondi toetusel (grant nr 6624).

LIQUIDATION OF ORTHODOX CONGREGATIONS IN THE ESTONIAN EPARCHY UNDER THE RULE OF NIKITA KHRUSHCHEV IN 1954–1964

Andrei SYCHOV

The Estonian Orthodox Eparchy suffered many changes between 1954 and 1964. The beginning of the rule of N. Khrushchev changed drastically not only the policy of internal and external affairs, but also the life of churches and parishes in the Soviet Union. The new policy of religion caused the liquidation boom of religious congregations. Two periods can be distinguished in the policy of religion at that time: a liberal and a harsh period. In 1954–59 the religious affairs were handled quite liberally and tolerantly by Soviet authorities. Liquidation meant just official registration of the closing of the congregations that had already been closed. Generally, the process of closing Orthodox churches was peaceful.

The years 1960–64 are characterized by systematic violent liquidation of Orthodox congregations. In these years 18 churches and 5 subordinate churches were closed in Estonia. This makes up 74% of the total number of Orthodox churches closed during the decade under discussion. The liquidation of the congregations was carried out according to a certain scenario, and the pretexts and motives used were but formal and unrealistic.